

Кредитлаш жараёнида аҳоли даромадларининг илмий-назарий асослари ҳамда амалий ҳолати таҳлили**Бозоров Руслан Хамдамович**

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат бошқаруви академияси докторанти
иқтисодиёт фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент
E-mail: ruslanhamdamovich@mail.ru

Аннотация. Мақолада иқтисодиётда самарали кредитлаш механизмларини қўллашда аҳоли даромадлари тушунчаси ва уни ҳисобга олишнинг ўрни ва аҳамияти ҳамда ушбу тушунчанинг назарий асослари ёритиб берилган. Шунингдек, аҳоли даромадлари барқарорлигига тижорат банкларининг кредит портфели, истеъмол нархлари индекси, доимий аҳоли сони, кам таъминланган аҳоли улуши каби кўрсаткичлар ҳамда аҳоли даромадларини табақалашув даражасини пасайтириш бўйича чораларнинг таъсири ҳамда ўзаро боғлиқлиги таҳлил қилинган. Ва тегишли хулосалар келтирилган.

Таянч сўзлар: кредит портфели, аҳоли даромадлари, нарх индекси, аҳоли даромадларини табақалашуви, камбағаллик чегараси ва кам таъминланган аҳоли.

Аннотация. В статье раскрыто понятие доходов населения и роль и значение его учета в применении эффективных механизмов кредитования в экономике, а также теоретические основы этого понятия. Также проанализировано влияние и взаимосвязь таких показателей, как кредитный портфель коммерческих банков, индекс потребительских цен, постоянное население, доля бедного населения и меры по снижению уровня доходного расслоения на стабильность доходов населения. И представлены соответствующие выводы.

Ключевые слова: кредитный портфель, доходы населения, индекс цен, уровень стратификации населения по доходам, черта бедности и малообеспеченное население.

Abstract: The article reveals the concept of incomes of the population and the role and significance of its accounting in the application of effective lending mechanisms in the economy, as well as the theoretical foundations of this concept. The influence and relationship of such indicators as the loan portfolio of commercial banks, the consumer price index, the resident population, the share of the poor population and measures to reduce the level of income stratification on the stability of incomes of the population are also analyzed. And the corresponding conclusions are presented.

Key words: loan portfolio, population income, price index, level of population stratification by income, poverty line and low-income population.

Кириш

Бизга маълумки, банк ресурсларидан фойдаланишда иқтисодиётда аҳоли даромадларини барқарорлигини таъминлаган ҳолда кредитлашни амалга ошириш муҳим масала ҳисобланади. Бу борада, тижорат банклари томонидан амалга оширилаётган кредитлаш механизмнинг таркибий элементларидан бири бўлган миқдорларнинг тўловга лаёқатлилигини баҳолаш ва бу жараёнда унинг даромадлари ҳамда уларнинг кўламини инобатга олиш орқали кредитлаш бўйича қарор қабул қилиш амалиёти мавжуддир. Аммо, бугунги кунда банклар томонидан ажратилаётган кредитлар портфелида муаммоли кредитларнинг улуши юқори даражада сақланиб қолаётгани (1-жадвал) бевосита бу борада назарий-услубий тадқиқотларни талаб қилади.

**Тижорат банкларининг кредит портъфели ва уларда муаммоли кредитлар (NPL)
улуши тўғрисида маълумот¹**

млрд. сўм

Кўрсаткичлар		2021 йил 1 январь	2022 йил 1 январь	2023 йил 1 январь	2023 йил 1 июль	2023 йил 1 ноябрь
Жами:	кредит портфели	276 975	326 386	390 049	423 773	460 491
		100 %	100 %	100 %	100 %	100 %
	NPL	5 785	16 974	13 992	14 303	16 777
		2,1 %	5,2 %	3,6 %	3,4 %	3,6 %
Давлат улуши мавжуд банклар	кредит портфели	244 484	280 074	324 681	307 887	329 529
		88,3 %	85,8 %	83,2 %	72,7 %	71,6 %
	NPL	5 168	15 069	12 643	11 855	13 069
		89,3 %	88,8 %	90,4 %	82,9 %	77,9 %
Бошқа банклар	кредит портфели	32491	46 312	65 368	115 886	130 962
		11,7 %	14,2 %	16,8 %	27,4 %	28,4 %
	NPL	617	1 905	1 349	2 448	3 708
		10,7 %	11,2 %	9,6 %	17,1 %	22,1 %

Шу мақсадда тадқиқотимиз давомида “аҳоли даромадлари” тушунчаси ва уларнинг ҳажми ва сифатига таъсир этувчи омилларнинг назарий ва услубий жиҳатларни ўрганган ҳолда таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Навбатда, аҳоли даромадлари тушунчасига доир турли ёндашувларни кўриб чиқамиз. Шунинг алоҳида таъкидлаш мумкинки, даромадлар тенгсизлиги муаммоси узок вақтдан буён мавжуд бўлишига қарамай, 1870 йилга келибгина бу муаммони ўрганишда даромад тушунчасининг ўзидан фойдалана бошланган. Й. Шумпетер таъкидлаганидек, илгари асосан “бойлик” каби иқтисодий категориядан фойдаланилган (Шумпетер Й., 2001).

Аҳоли даромадлари моҳияти, уларнинг шаклланиши ва тартибга солиниш масалаларини турли мактаб ва йўналишдаги иқтисодчилар тадқиқотларида кўриб чиққан. Мисол учун, меркантилистлардан Ж.Б.Кольбер, Т.Ман, А.Монкретьен, Дж.Стюарт ва бошқалар: аҳоли даромадларининг шаклланиши фақат муомала соҳаси билан боғлиқ деган хулоса берганлар. Физиократлар А.Тюрго, Ф.Кенэлар аҳолининг бойлик ва даромадларини кўпайтириш асосини маҳсулот ҳажми ортишига йўналтирилган қишлоқ хўжалиги фаолиятига деб билган. Классик мактаб вакиллари А.Смит ва Д.Рикардолар эса, даромад шаклланиши ва уни тартибга солиш масалаларини бозор механизмларидан фойдаланган ҳолда ҳал қилиш имконини тадқиқ қилган. К.Маркс меҳнатнинг қиймат назариясини асослаган ҳолда даромад назариясига ўз ҳиссасини қўшган. В.Парето, М.Фридман, Ф.Хайек ва бошқалар аҳоли даромадларини тақсимлашда давлатнинг аралашмаслиги назариясини ишлаб чиққан.

Классик иқтисодчилардан У.Петти 1676 йилда ёзган “Сиёсий арифметика” китобида аҳолининг жон бошига даромади ва озиқ-овқат харажатлари ҳақида маълумотлар келтирган (Петти У., 1676). Иқтисодчи аҳолининг даромадига ишлаб чиқариш нуқтаи назаридан қараган. Унинг “меҳнат – барча бойликнинг отаси, ер – унинг онаси” деган ибораси машҳурдир. Бу билан, иқтисодчи асосий ишлаб чиқариш омилларига эътибор қаратган ҳолда, аҳоли тирикчилиги учун иш ҳақи масаласига урғу берган.

¹ Ўзбекистон Республикаси Марказий банки сайти маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

А.Смит аҳоли даромадларини ўсишини мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳажмининг ўсиши билан боғлиқ деб ҳисоблайди (Смит А., 1802). Унинг фикрича, бозор механизмнинг амал қилиш табиати шундайки, бозор муносабатларидаги ҳар бир иштирокчи ўз манфаати(фойдаси)га интилиб иқтисодий қизиқишларини мустақил равишда амалга оширади. Натижада, шахс индивидуал мақсадларни амалга ошириш орқали маҳсулотнинг ижтимоийлашувига ва жамият даромадининг ўсишига ҳисса қўшади. А.Смит бозорнинг иқтисодий механизмида рақобатнинг ички манбаи сифатида шахсий манфаати ва аҳамиятини кўрсатиб берган. Демак, одамлар фаолиятининг асосий иқтисодий мотиви – бу инсонларнинг ўз бойлигини оширишдан шахсий манфаати деган хулоса келиб чиқади. Айнан шу мотив инсонларни ҳаракатга келтиради ва уларни бир-бирлари билан муносабатга киришишига мажбур этади. Олимнинг фикрича, юқори маош билан ҳар доим паст маошга қараганда фаолроқ, ақлли ва меҳнатсевар ишчиларни топиш мумкин.

Шундай қилиб, А.Смит даромад олишнинг асосий манбаларини, шаклланиш тартиби ва тақсимланиш шакллари хамда уларнинг ҳажмини аниқлади. Даромадларни тартибга солиш усуллари келсак, у буни бозор механизмнинг ўзи амалга оширади деб ҳисоблади. Шунинг билан бирга, давлат фаолиятининг учта функция билан, яъни, давлат ҳокимиятининг самарали тузилмасини тузиш ва сақлаш, мамлакатни муҳофаа қилиш хамда одил судлов бўлишлиги таъминлаш билан чекланишига эътибор қаратди.

Даромадларни шаклланиши ва тақсимлаш қонуниятларини асословчилардан яна бири Давид Рикардодир. У иқтисод фанининг асосий муаммосини даромадларни тақсимлашни тартибга солувчи қонуниятни топишда деб билди (Рикардо, Д., 1822). Унинг таҳлиллари даромадлар тақсимланиш муаммосига қаратилган эди. Яъни жамиятдаги турли гуруҳларнинг умумий (ижтимоий) маҳсулотдаги улушлар нисбатини тушунтиришга йўналтирилган. У фойда, рента ва иш ҳақи шаклида ҳар бир аҳоли синфига борадиган маҳсулотнинг улушини ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида турлича эканлигини асослаб берган. Шу аснода, иқтисодчи тадқиқотларида даромадларнинг нотекис тақсими ва ижтимоий тенгсизлик муаммоси асосий масала ҳисобланган.

Умуман олганда, классик мактаб вакиллари аҳоли даромадлари табақалашуви ва ундаги муаммоларни таҳлил қилган ҳолда иқтисодиётдаги мувозанат ва динамика ҳолатини бозор механизмлари билан асослашга интилган. Қолаверса, уларнинг фикрига кўра, даромад тақсими тартибга солинмайди ва давлатнинг ҳар қандай аралашуви самарасиздир. Шунингдек, улар томонидан тан олиндики, даромад бир томондан иқтисодий фаолиятнинг натижа кўрсаткичи бўлса, иккинчи томондан шахснинг ишлаб чиқариш ва такрор ишлаб чиқаришдаги роли ҳисобланади.

К.Маркс даромадларни тартибга солиш зарурлиги ҳақидаги фикрларни шаклланишига катта ҳисса қўшган. Унинг учун бошланғич нуқта – ишлаб чиқаришдир (Маркс К., 1957, 1983). Даромаддан фойдаланган ҳолда истеъмолчи ишлаб чиқариш жараёнининг доимий такрорланишини рағбатлантиради. Чунки ишлаб чиқарилган маҳсулотни даромад ҳисобига истеъмол қилинадиган маҳсулотларга айланиши уларни узлуксиз ишлаб чиқариш имконияти ва заруриятини беради. Бундан ташқари, даромад асосидаги истеъмол нафақат ишлаб чиқаришнинг такрорланишини рағбатлантиради, балки унинг кенгайиши ва такомиллашишига туртки бўлиб хизмат қилиш билан бирга, янги товарлар ва хизматлар хамда тармоқларнинг пайдо бўлишини рағбатлантиради. Ижтимоий нуқтаи назардан, даромад аҳолининг меҳнат кучини такрор ишлаб чиқариш мақсадида товарлардан фойдаланишга оид муносабатларини ифодалайди. Бу эса, шахсий ишлаб чиқариш омили ҳисобланади.

Маржиналистлар жамият даромадларини барча шахслар учун фойдалиликнинг массаси сифатида кўришган. Шунинг учун даромадларни тақсимлаш миқдорий ифодаланиши ва фаровонликнинг максимал ҳажмига тенг бўлиши шарт деб ҳисоблаган. Маржинал фойдалилик назарияси даромадларни аҳолининг юқори даромадли қатламларидан кам таъминланган қатламларга қайта тақсимлаш зарурати асосида ётади. Бу йўналишда рақобатбардош бозор мувозанати шароитида даромадни кўриб чиққан В.Парето ғояси муҳим аҳамиятга эга. Унинг ижтимоий фойдалилик ҳақидаги тушунчаси “Парето оптимали” деб номланган (Парето В., 1906, 2011). Парето самарадорлиги ресурсларни исроф қилиш ёмон, аммо самарали фойдаланиш яхши эканлигини англатади. Шу билан бирга, баъзиларнинг фаровонлигини бошқалар ҳисобидан яхшилаш билан бирга келадиган бундай харажатларни йўқ қилиш кераклиги тушунтирилган.

Аҳоли даромадларини тартибга солишнинг яна бир ёндашуви даромад ва талаб ўртасидаги боғлиқликни ўрганган Ж.М.Кейнс томонидан таклиф қилинган. Унинг фикрича

(Кейнс Д. М., 1936, 2018), ялпи талаб истеъмол ва инвестиция талабининг умумий пулдаги ифодасидир. Бу ерда, истеъмол талаби аҳолининг пул даромадлари миқдори ва қандай сарфланишига боғлиқлигига урғу берилган. Даромад ошгани сайин талаб ҳам ошади, истеъмол харажатлари ошади, лекин бу харажатлар даромад ошганидек ошмайди. Даромадларни дифференция қилиш (фарқлаш) муаммосини тадқиқ қилишда реал даромадлар ва реал харажатлар ўртасидаги боғлиқликни кўрсатадиган Кейнснинг макроқитисодий истеъмол функцияси муҳим роль ўйнайди.

Ж.М.Кейнс иқтисодиётдаги инқироз ҳодисаларнинг асосий сабабини самарали талабнинг йўқлигида кўрди, шунинг учун давлатнинг саъй-ҳаракатлари “самарали талаб” ни мавжудлигини таъминлашга ҳам қаратилган бўлиши зарур. Бундан ташқари, олимнинг фикрича давлатнинг “тунги кўриқчи” сифатидаги анъанавий функцияларини кенгайтириш керак, сабаби “иқтисодий кучларнинг эркин ўйинини чеклаш ва назорат қилиш зарур” ҳолда иқтисодий сиёсат талаб ва истеъмолни рағбатлантиришни ўз ичига олиши керак. Чунки жамият бойлигининг ўсиши маҳсулотларни сотиш орқали таъминланади. Демак, давлат истеъмолга мойиликка ҳам таъсир кўрсатиши лозим.

Монетаризмчилар аҳоли даромадлари давлат томонидан тартибга солинишини қўллаб-қувватламайдилар. Монетаризм асосчиларидан Милтон Фридман иқтисодиётда давлатнинг ролини соғлом рақобатни тартиб-қоидаларини ўрнатиш ва хусусий мулкчиликка устуворликни беришда деб билган (Фридман М., 1998, 2006). Унинг фикрича, давлатнинг асосий функцияси пулга бўлган барқарор талабни шакллантириш ва таъминлашдир. Барқарор ва адолатли тартиб-қоидалар асосида пул массасининг ортиши мамлакатда иқтисодий ўсишни рағбатлантирувчи омилга айланиши мумкин. Монетаризм назарияси вакилларига кўра, мамлакатдаги пул-кредит сиёсати иқтисодиётда аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш ва даромадлари ўсишини белгилайди. Сабаби аҳоли даромадлари ошигани сайин пул ва қийматли активларга талаб ўзгаради. Шу сабабли, аҳоли даромадларига давлат томонидан пул муомаласини тартибга солиш билан таъсир кўрсатилади. Бунинг эвазига жорий даромадлар камайган вазиятда даврларда ҳам турмуш даражасини имкон қадар барқарор сақлаш мумкин бўлади.

Аҳоли даромадлари барқарорлигини таъмилашдаги муаммолар ҳал қилишда институционализм йўналиши иқтисодчи олимлари ҳам ўз ҳиссаларини қўшган бўлиб, улар талқинида аҳоли даромадларига маънавий, ҳуқуқий, ижтимоий, психологик ва тарихий омиллар ҳам моддий омиллар каби ҳаракатлантирувчи куч сифатида таъсир қилади. Яъни, уларнинг эътибор марказида аҳоли иқтисодий ҳаётининг барча шарт-шароитлари ҳамда таъсир этувчи омиллар ҳолатига асосан уларнинг ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш тенденциялари, шу жумладан даромадлари барқарорлиги кузатилиши мумкиндир. Уларга кўра, аҳоли даромадларини давлат томонидан тартибга солиниш механизми самараси бозор механизмидан кам ҳисобланмайди.

Нидерландиялик иқтисодчи олим Я.Тинберген иқтисодиётда даромадларни тақсимлаш борасидаги таҳлилда тенгсизлик муаммосини ҳал этиш энг муҳим масала деб ҳисоблайди (Tinbergen J., 1975). У ўз тадқиқотларида адолатли ва оптимал тақсимлаш тушунчаларини ажратишга интиланган. Унинг фикрича, адолатли тақсимотга эришиш учун маълум ижтимоий чоралар зарурдир. Шу боисдан, Ян аҳоли даромадларини ўсишини таъминлашнинг асосий омили деб, таълимни ҳисоблаган.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқотнинг асосий мақсади кредитлаш жараёнида аҳоли даромадларининг назарий асосларига доир иқтисодчи олимларнинг фикр ва қарашларини ўрганиш орқали тадқиқотнинг кейинги босқичларида самарали кредитлаш механизмлари орқали аҳоли даромадлари барқарорлигини таъминлашга доир илмий-амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқиш учун илмий хулосалар шакллантиришдан иборат. Ушбу мақоланинг назарий ва услубий асоси сифатида умумиқтисодий адабиёт ҳамда илмий мақолалар, иқтисодчи олимларнинг аҳоли даромадларининг шаклланиши ва қайта тақсимланиши, шунингдек табақалашув даражасининг назарий ҳамда амалий моҳияти ҳақидаги ёзма ва оғзаки фикр-мулоҳазаларини таҳлил қилиш, эксперт баҳолаш, жараёнларни кузатиш, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга тизимли ёндашув, муаллиф тажрибалари билан қиёсий таҳлил ўтказиш орқали тегишли йўналишларда хулоса, таклиф ва тавсиялар берилган. Мавзунини ўрганиш жараёнида умумиқтисодий усуллар билан бир қаторда назарий маълумотларни тизимлаш бўйича махсус ёндашувлар, яъни таққослаш, назарий ва амалий материалларни жамлаш ҳамда тизимли таҳлил каби усуллар қўлланилган.

Таҳлил ва натижалар

Аҳоли даромадларини англаш, уларни тақсимланиши бўйича турли хил илмий ёндашувларга доир таҳлилни юқорида кўриб чиқдик, бу аҳоли даромадлари ва уларни тартибга солишнинг концепциясига доир асосларни шакллантиришга имкон беради.

Яъни, бизнинг фикримизча аҳоли даромадларининг барқарорлик даражаси ва уларнинг табақаланишининг иқтисодий жиҳатдан самарали ва ижтимоий жиҳатдан мақбул ҳолати ҳар бир миллий ёки ҳудудий иқтисод учун мавжуд бўлиб, бу мақбул ҳолат ҳар бир иқтисодиёт учун турлича ҳисобланади. Чунки турли иқтисодиётларда мавжуд табиий, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий муҳит турличадир. Бундан ташқари бозор механизмларининг ишлаши ва иқтисодиётга давлат аралашуви даражаси ҳам ҳар бир иқтисодиётда ўзига хосдир, бу эса ўз-ўзидан мавжуд жамиятлардаги аҳоли даромадлари ва уларни табақалашуви ҳолатига таъсир кўрсатади.

Бу эса, услубий асос сифатида аҳоли даромадаларига тизимли ёндашиш шарт бўлиб, бу нафақат ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, табиий ва институционал хусусиятдаги масалаларни ўрганишни балки, жамиятда аҳолининг турли гуруҳлари ўртасидаги даромадларнинг миқдорий ва сифат жиҳатидан боғлиқлиги ҳамда улардаги истеъмол харажатларининг улушини янада кенгроқ таҳлил асосида тадқиқ қилишни талаб этади.

Шундай қилиб, аҳоли даромадлари тушунчасининг асосий жиҳатлари қуйидагилар билан ўзаро боғлиқ:

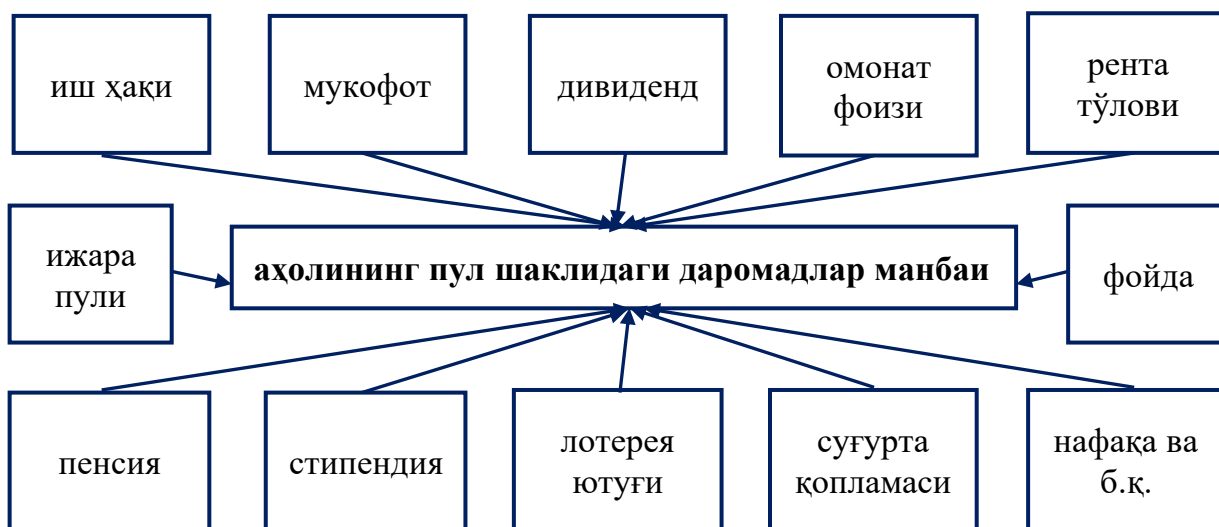
- концепцияга доир фундаментал биринчи ҳолат: жамиятда аҳоли даромадалари ўсиши жарёнидаги вужудга келадиган табақалашув икки томонлама роль ўйнайди. Бир томондан, аҳоли ўртасида даромадларнинг фарқланиши улар ўртасида маълум бир шароитда рақобат муҳитини шакллантирган ҳолда ўз-ўзини ривожлантиришнинг ички импульси бўлса, шунга мос равишда умумий миллий иқтисодиёт учун ҳаракатлантирувчи куч бўлади. Иккинчи томондан, аҳоли даромадларининг табақалашув даражасининг ортиб бориши, ушбу жамиятда ижтимоий зидиятлар шаклланишига ёки мавжудларининг кучайишига олиб келади. Бу ҳолатда аҳоли даромадалари табақалашуви даражасини пасайтириш мақсадидаги давлатнинг ижтимоий сиёсат воситасида (пул ёки натура шаклида) аралашувини кузатиш мумкин. Аммо бу аралашув воситасининг иқтисодиётдаги салбий таъсири сифатида инфляциянинг ортиши ҳолати келиб чиқиши мумкин.

- концепцияга доир фундаментал иккинчи ҳолат: биринчи ҳолатдан келиб чиққан ҳолда, аҳоли даромадалари табақалашувини миллий иқтисодиёт учун мос оптимал даражада таъминлаш учун аҳоли даромадларини доимий равишда тартибга солиш керак бўлади, бунда тартибга солиш амалга ошириш механизмларининг биринчи ҳолатдагидан фарқли жиҳати аҳоли даромадлари табақалашувини ошиб кетган қисмини пасайтиришга эмас, табақалашувни ўсишини олдини олишга қаратилади.

Шундан келиб чиқиб, бизнингча, жамиятда кенг масштабда аҳоли даромадаларини барқарорлигини таъминлашда улар даромадларининг табақалашув даражасининг бирор аниқ белгиланган меъёр ёки максимал кўрсаткичдан ошмасликка эришиш орқали эмас, балким "Парето оптимали" (Парето самарадорлиги)га асосланган йўналишда аҳоли даромадларини тартибга солиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

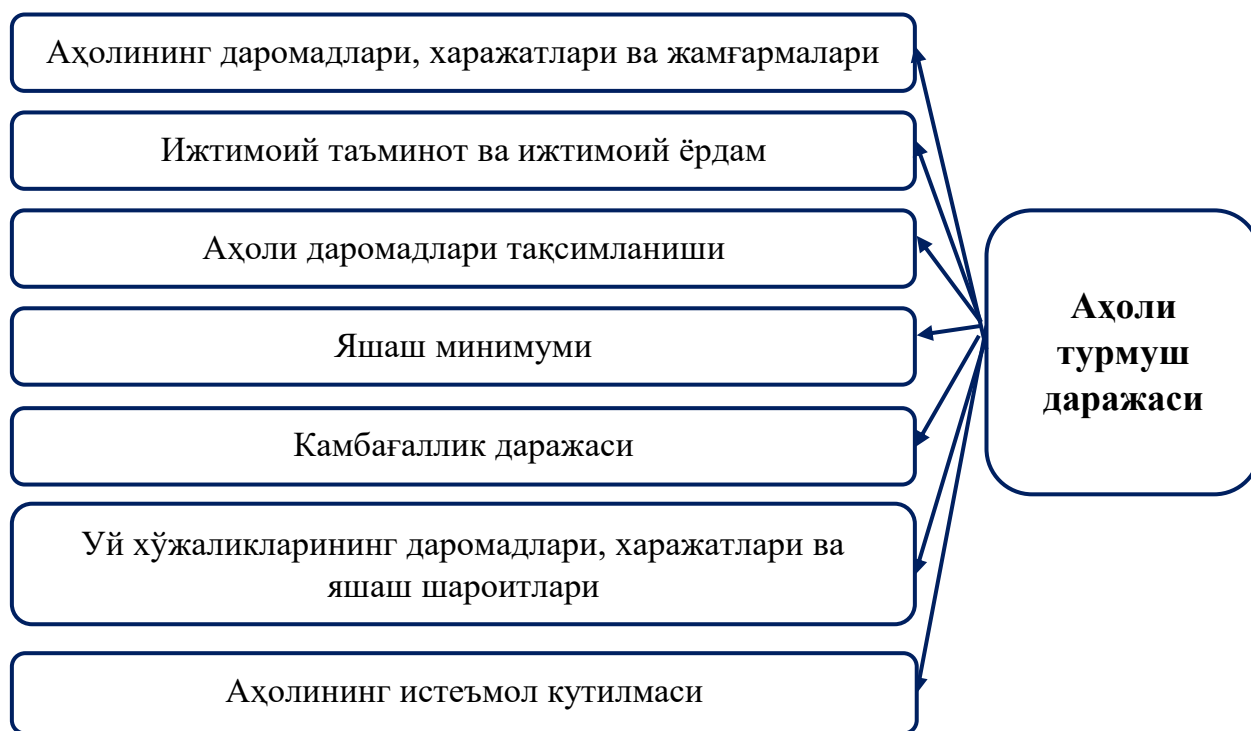
Бундан ташқари, таҳлиллар асосида иқтисодий жиҳатдан самарали ва ижтимоий жиҳатдан мақбул аҳоли даромадлари ва уларнинг табақалашув даражалари бўйича мезонларни ишлаб чиқишда миллий иқтисодиётдаги бутун жамият учун мос келадиган умумий ечим топиш жуда мураккаб ва қийин жараён ҳамда масала деган хулосага келиш мумкин.

Бозор иқтисодиётида аҳоли даромадларининг пул шаклидаги манбалари билан бирга, натура кўринишидаги даромад манбалари ҳам мавжуд бўлиши мумкин. Уларга аҳолининг томорқа хўжалигидан фойдаланган ҳолда олган маҳсулотларидан даромади ҳамда ёрдамга муҳтож аҳоли қатламига бепул кўрсатиладиган хизматлар ва бериладиган маҳсулотлар мисол бўлади.

1-расм. Пул шаклидаги аҳоли даромадлари манбаларининг турлари²

Яна бир жиҳат борки, аҳолининг даромадлари реал ва номинал даромад турларига ажратилади. Аҳолининг номинал даромади бу маълум миқдордаги пул суммаси шаклидаги даромади бўлса, реал даромади бу мазкур миқдордаги пул суммаси шаклидаги даромадга ҳақиқатда қанча миқдорда товар ва хизматлар ёки ишлар харид қилиш мумкинлигини англатади. Шу тўғайли аҳолининг реал даромадлари миқдори аҳоли турмуш даражаси кўрсаткичлар тизимининг умумий характердаги яхлит кўрсаткичи сифатида қаралади.

2-расм. Мамлакат аҳолисининг турмуш даражаси кўрсаткичлари тизими³

Тадқиқот натижаларининг муҳокамаси

Аҳоли даромадаларини тартибга солиш самарадорлигини макроиқтисодий кўрсаткичлар, жумладан, турмуш даражаси ва сифати, фаровонлик, аҳоли жон бошига ЯИМ ёки аҳоли жон бошига даромад даражаси каби кўрсаткичлар орқали баҳолаш мумкин.

² Тадқиқот манбалари асосида муаллиф томонидан тузилди.

³ Тадқиқот манбалари асосида муаллиф томонидан тузилди.

2-жадвал

Ўзбекистонда 2018-2022 йилларда аҳоли даромадлари тўғрисида маълумот⁴

Кўрсаткичлар	2018	2019	2020	2021	2022
Аҳоли умумий даромадалари, трлн. сўм	300,8	365,7	415,0	519,2	634,8
ўтган йилга нисбатан, % да	127,0	121,6	113,5	125,1	122,3
Аҳоли жон бошига умумий даромадлар, млн. сўм	9,1	10,9	12,1	14,9	17,8
ўтган йилга нисбатан, % да	124,8	119,3	111,3	122,7	119,8
Аҳоли реал умумий даромадлари, трлн. сўм	256,0	319,3	367,5	468,5	569,6
ўтган йилга нисбатан, % да	108,1	106,1	100,5	112,9	109,7
Аҳоли жон бошига реал умумий даромадлар, млн. сўм	7,8	9,5	10,7	13,4	16,0
ўтган йилга нисбатан, % да	106,2	104,2	98,6	110,7	107,5

3-жадвал

Ўзбекистонда 2018-2022 йиллардаги истеъмол нархлари индекси тўғрисида маълумот⁵

Номи	2018	2019	2020	2021	2022
Товарлар	118,8	114,3	113,6	111,6	112,8
Озиқ-овқат маҳсулотлари	120,1	116,9	117,2	114,3	115,1
Нооziқ-овқат маҳсулотлари	117,1	111,1	109,1	108,3	109,9
Хизматлар	112,1	115,5	110,6	108,2	107,0
Йиғма индекс	117,5	114,5	112,9	110,8	111,4

4-жадвал

Ўзбекистонда 2018-2022 йилларда доимий аҳоли сони тўғрисида маълумот (минг киши, йил бошига)⁶

Кўрсаткичлар	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Аҳоли сони,	32656,7	33255,5	33905,2	34558,9	35271,3	36024,9
ўсиш, % да	101,7	101,8	101,9	101,9	102,1	102,1

2-жадвал маълумотларига кўринадики аҳолининг умумий даромадлари 2022 йилда 2018 йилга нисбатан 2,11 (634,8/300,8) баробарга ошган бўлса, реал умумий даромадлари 2,23 (569,6/256) баробарга ошган. Бундан кўринадики, ушбу даврда аҳолининг умумий даромадларининг ўсиш динамикаси мамлакатдаги истеъмол нархлари индекси кўрсаткичларидан баланд бўлган. Бу натижа миллий иқтисодиёт учун ижобий ҳолат ҳисобланади.

Ўзбекистонда 2022 йилда 2018 йилга нисбатан аҳоли жон бошига умумий даромадлар 1,96 баробарга (17,8/9,1) ошган, аҳоли жон бошига реал умумий даромадлари эса 2,05 баробарга (16,0/7,8) ўсган. Бу ҳолатда шундай ҳулосага келиш мумкинки, аҳоли жон бошига умумий даромадларнинг ўсиш динамикаси кўрсаткичи мамлакатдаги истеъмол нархлари индекси ва аҳоли сонинг ўсиш даражасининг йиғма кўрсаткичларидан ҳам баланд

⁴ Статистика агентлигининг расмий сайти маълумотлари асосида тайёрланди.

⁵ Статистика агентлигининг расмий сайти маълумотлари асосида тайёрланди.

⁶ Статистика агентлигининг расмий сайти маълумотлари асосида тайёрланди.

бўлган. Албатта бу каби ижобий натижалар, мамлакатдаги аҳоли даромадларини барқарорлигини таъминлашга қаратилган ислохотлар натижасидир.

Бугунги кунда аҳоли даромадлари ва уларнинг табақалашув даражаси аҳолининг турли фоизли гуруҳларга доир даромадлари улушларини таққослаш орқали таҳлил қилган ҳолда ўрганилмоқда. Мисол учун, децил ёки квинтил фоизли гуруҳлар бўйича дифференциация коэффициенти, Джини индекси ёки Лоренц эгри чизиги кабилар.

5-жадвал

Ўзбекистонда аҳоли даромадларининг аҳолининг 10 фоизли гуруҳлари бўйича тақсимланиш ҳолати⁷

Дециль гуруҳлари	2007	2010	2013	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
I дециль	2,1	2,9	3,2	3,8	3,9	3,9	3,7	3,4	3,3	3,5
II дециль	3,7	4,8	5,0	5,4	5,5	5,4	5,3	5,1	5,1	5,1
III дециль	5,2	6,0	6,0	6,4	6,4	6,4	6,4	6,2	6,2	6,1
IV дециль	6,1	6,9	7,0	7,3	7,2	7,3	7,3	7,1	7,2	7,0
V дециль	8,1	7,9	7,9	8,1	8,1	8,1	8,2	8,1	8,2	7,9
VI дециль	9,2	9,1	9,0	9,1	9,1	9,1	9,2	9,1	9,3	8,9
VII дециль	10,2	10,5	10,3	10,2	10,2	10,3	10,5	10,5	10,6	10,2
VIII дециль	12,3	12,2	11,9	11,5	11,6	11,7	12,1	12,1	12,5	11,9
IX дециль	15,1	14,9	14,4	13,8	13,9	14,1	14,7	14,8	15,2	14,7
X дециль	28,7	24,8	25,3	24,4	24,1	23,7	22,6	23,5	22,5	24,8
Дифференциация коэффициенти	13,7	8,5	7,9	6,4	6,2	6,1	6,0	6,9	6,8	7,0

5-жадвал маълумотларида, мамлакатимиз аҳолисининг 10 фоизли гуруҳлар бўйича даромадаларининг аҳолининг умумий даромадларидаги улуши келтирилган бўлиб, биринчи 10 фоизли аҳоли гуруҳининг улуши таҳлил даврида 1,4 пунктга (3,5-2,1) ошганини, охириги 10 фоизли гуруҳнинг улуши 3,9 пунктга (28,7-24,4) пасайганини кўришимиз мумкин. Бу ҳолат аҳоли даромадаларини табақалашуви бўйича ҳолат салбий тенденцияда эмаслигини англатади. Баъзи иқтисодчиларнинг фикрича, аҳолининг юқори даромадли 10 фоизли гуруҳи даромадларининг аҳолининг энг кам даромадли 10 фоизли гуруҳи даромадларига нисбати 6-8 баробар бўлишлиги меъёр ёки адолатли ҳолат бўлиши мумкин⁸. Агар ушбу мулоҳазага таянсақ, бизнинг мамлакатимизда таҳлил даври бошида бу кўрсаткич 13,7 (салбий) бўлган бўлса, давр охирида 7,0 коэффициентни қайд этиб, ижобий тенденцияни қайд этган.

Аммо, таҳлилни бизнингча бошқа усулда ҳам ўтказиш мумкин. Яъни, 2022 йилда мамлакатнинг ўртача аҳолиси 35648,1 ((35271,3+36024,9)/2) минг киши эканлигини инобатга олсак, 10 фоизли гуруҳ аъзолари 3564,8 минг киши ташкил қилади. Ва уларнинг даромади мос равишда 22,218 (634,8 трлн сўмнинг 3,5 фоизи) трлн. сўмни ҳамда бу шу гуруҳдагилар учун жон бошига умумий даромад 6,232 млн сўмни, истеъмол нарх индексини ҳисобга олгандаги реал даромад эса 5,594 (6,232/1,114) минг сўмни ташкил этаётганини кўриш мумкин. Демак, аҳолининг 10-фоизли 1-гуруҳи таркибидагиларнинг жон бошига ойлик даромади аъзолари 466 (5,594/12) минг сўмдан тўғри келган. Жаҳон тажрибасига асосан, камбағаллик чегараси сифатида белгиланган минимал истеъмол харажатларининг Ўзбекистонда 2022 йил учун ушбу йил бошида эълон қилинган миқдори 498 минг сўм

⁷ Статистика агентлигининг расмий сайти маълумотлари асосида тайёрланди.

⁸ Шевяков А.Ю. 2010. Социальное неравенство: тормоз экономического и демографического роста. Уровень жизни населения регионов России. № 5. – С. 38-52.

бўлган. Бундан келиб чиқадики, аҳолининг 10-фоизли 1-гуруҳи вакиллари тўлиқ ҳамда қисман 2-гуруҳ вакиллари мамлакатдаги ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган камбағал оилалар аъзолари ҳисобланишган.

6-жадвал

Ўзбекистонда кам таъминланган аҳоли улуши⁹

Кўрсаткич-лар	2007	2010	2013	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Кам таъминланган аҳоли улуши	23,6	17,7	14,1	12,3	11,9	11,4	11,0	11,5	-	-
Камбағаллик даражаси	-	-	-	-	-	-	-	-	17,0	14,1

Хулоса ва таклифлар

➤ Ўзбекистонда аҳоли даромадлари, уларнинг аҳоли 10 фоизли гуруҳлари бўйича тақсимланиши ҳамда мамлакатдаги камбағаллик чегараси сифатида қабул қилинган минимал истеъмол харажатлари миқдори билан боғлиқ кўрсаткичларни ўзаро боғлиқлигини таҳлил қилган ҳолда, шундай хулоса шакллантириш мумкин:

1) аҳоли даромадларини 10 фоизли гуруҳлар бўйича тақсимланишида дифференциация коэффиценти охири йилларда 6-7 коэффицентни ташкил қилган ҳолда, ижобий ҳолатда бўлсада, охири уч йилда нисбатан ўсиш ҳолати кузатилган;

2) дифференциация коэффиценти нормал ҳолатда бўлишига қарамай, 10 фоизли гуруҳнинг жон бошига реал даромадлари мамлакатда қабул қилинган камбағаллик даражасида қолиб кетмоқда.

➤ Бугунги кунда аҳоли даромадларини барқарорлигини таъминлаш, аҳоли даромадалари ўртасидаги табақалашув коэффицентини меъёрлаштириш ва камбағаллик даражасида қолиб кетаётган аҳолини доимий даромад манбаи билан таъминлаш мақсадида мамлакатимизда иқтисодий фаолиятни амалга оширишда турли хил молиялаштириш шаклларида фойдаланилмоқда.

➤ Шулардан асосийси бу, тижорат банклари томонидан амалга оширилаётган кредитлаш амалиётидир. Бу борада, банклар томонидан кредитлаш механизмларини амалга оширишдаги муҳим жараёнлардан бири бу мижознинг тўловга лаёқатлигини баҳолаш жараёнидир. Бу кредитни бериш ва қайтаришни ташкил этишда жуда муҳим роль ўйнайди.

➤ Иқтисодиётда бозор механизмлари самарали ишласа, ушбу иқтисодиётда хусусий мулк устунлигини кузатиш мумкин бўлади, шунинг билан бирга иқтисодиётда аҳоли даромадлари: меҳнатдан, мулкдан, тадбиркорликдан ҳамда бюджетдан ижтимоий ҳимояга муҳтож қатламга бериладиган маблағлар (трансферт) кўринишидаги каби даромадлардан ташкил топади.

➤ Аҳоли даромадлари – бу маълум бир ҳудуд ёки иқтисодиётдаги жамият аъзоларига тегишли бўлган пул ва натура кўринишидаги уларнинг тушумлари ҳамда улар томонидан истеъмол қилинган бепул хизматларнинг маълум бир даврдаги йиғиндисидир¹⁰. Агар ушбу давр календарь йилидан иборат бўлса, унда миллий иқтисодиётдаги аҳоли даромадларини ялпи ички маҳсулотдаги аҳолини улуши сифатида қараш мумкин. Ўз-ўзидан англаш мумкинки, аҳоли даромадлари барқарорлиги бевосита ялпи ички маҳсулотнинг барқарор динамикасини ҳам таъминлашга хизмат қилади.

➤ Юқоридаги назарий ва баъзи амалий кўрсаткичлар билан боғлиқ таҳлилларимиз ва бугунги кунда банкларимизнинг кредит портфелида муаммоли кредитлар улушининг юқорилиги бу борада ҳам назарий ва услубий тадқиқотлар амалга оширишни ва тизимни самарадорлигини оширишга қаратилган таклиф-тавсиялар ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Шумпетер Й. (2001) История экономического анализа: В 3-х т. Пер. с англ. /Под ред. В.С. Автономова. СПб.: Экономическая школа, Т.2. С.824.

⁹ Статистика агентлигининг расмий сайти маълумотлари асосида тайёрланди.

¹⁰ Тадқиқот манбалари асосида муаллиф томонидан шакллантирилди.

2. Jean-Baptiste Colbert. (2017) *Mémoires sur les finances*. PALEO. French. 202 pages.
3. Т. Ман. Меркантилизм. (2007) *Богатство Англии во внешней торговле* / Т. Ман. – Москва : Директ-Медиа, 2007. – 30 с.
4. Антуан де Монкретьен. (1889) «Трактат о политической экономии» (*Traite d'economie politique*). – Париж.
5. Mill, J. St. (1844) *Essays on some unsettled questions of political economy*. London, 1844 (Милль, Дж. Ст. Опыты о некоторых нерешённых вопросах политической экономии. Лондон). – 613.
6. Mill, J. St. (1848) *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*. In two volumes. London, 1848 (Милль, Дж. Ст. Основания политической экономии с некоторыми из их ирименений к общественной философии. В двух томах. Лондон). – 624.
7. Жак Тюрго. (1905) *Размышления о создании и распределении богатств: Ценности и деньги* / Александр Н. Миклашевский (пер. и доп.). — Юрьев. – XVIII, 80 с.
8. Кенэ Ф. (1758) *Экономическая таблица. Замечания об изменениях в распределении годовых доходов нации*. Версаль). – 604.
9. Смит А. (1802) «Исследование о природе и причинах богатства народов». Новый перевод Ж. Гарнье, с комментарием и замечаниями переводчика. Том V. Париж). – 375.
10. Рикардо, Д. (1822) *О покровительстве земледелию*. Издание четвёртое. Лондон. – 86.
11. Маркс, К. (1957) *Наёмный труд и капитал* // Собр. соч. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М.: Политиздат. – Т. 6. – 577 с.
12. Маркс К. (1983) *Заработная плата, цена и прибыль (доклад)*. Маркс. – М.: Политиздат.
13. Парето В. (2011) *Трансформация демократии*, М.: Издательский дом «Территория будущего». – 207 с.
14. Парето В. (1906) «Учебник политической экономии» [*Manuale di economia politica*].
15. Фридман М. (2006) *Капитализм и свобода* / Пер. с англ. М.: Новое издательство. – 240 с. (Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).
16. Фридман М. (1998) *Если бы деньги заговорили...* / Пер. С англ. – М.: Дело. – 160 с.
17. Фридмен М. и Хайек Ф. (2003) *О свободе*. В серии «Философия свободы», вып. II. М.: Социум, Три квадрата. – 182 с.
18. Петти У. (1940) *Экономические и статистические работы*. Т. I–II. Перевод под ред. Смит М. Н. – Москва: Государственное социально-экономическое издательство. – 323с.
19. Петти У. (1676) «Политическая арифметика» (*Essays in Political Arithmetick*).
20. Кейнс Д. М. (2018) *The General Theory of Employment, Interest & Money*. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное / Д. М. Кейнс – М. : Издательство Юрайт. – 342 с.
21. Кейнс Д. М. (1936) *Общая теория занятости, процента и денег*. Избранное / Д. М. Кейнс – «Эксмо» – (Великие экономисты и менеджеры). Оформление. ООО «Издательство «Эксмо», 2022.
22. Tinbergen J. (1975) *Income distribution: analysis and policies* / Jan Tinbergen North-Holland Pub. Co.; American Elsevier Amsterdam: New York. – 180 p.